

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ХЕРСОНСЬКИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра фундаментальних дисциплін

КУРСОВА РОБОТА

з дисципліни «Психологія особистості»

на тему: **”Темперамент та характер в структурі особистості”**

Студентки Бобильчук Марини Юріївни

курсу 2, групи ІН19-9-24-Б1ПС(4,0д)

освітньо-професійної програми «Психологія»

денної форми навчання,

Керівник: Литвинова І.Л.

Оцінка:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ ECTS _____

Члени комісії

_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)

Херсон - 2026 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПЕРАМЕНТУ ТА ХАРАКТЕРУ	6
1.1. Поняття темпераменту як біологічного фундаменту особистості	6
1.2. Психологічна природа характеру та механізми його формування	15
1.3. Співвідношення природного та набутого: взаємозв'язок темпераменту і характеру	21
Висновки до першого розділу	22
РОЗДІЛ 2 ЕМПЕРІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ТЕМПЕРАМЕНТУ ТА ХАРАКТЕРУ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ	24
2.1. Організація та методичне забезпечення дослідження індивідуально–типологічних властивостей	24
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження	28
Висновки до другого розділу	34
ВИСНОВКИ	36
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	38
ДОДАТКИ	41

ВСТУП

Актуальність теми. Кожна людина є унікальною системою, проте в основі цієї унікальності лежать певні закономірності, які психологи намагаються розшифрувати протягом століть. Коли ми говоримо про те, чому одна людина реагує на стрес миттєвим вибухом емоцій, а інша – крижаним спокоєм, ми звертаємось до поняття темпераменту. Коли ж ми аналізуємо, чому в однакових обставинах люди приймають діаметрально протилежні етичні рішення, мова йде про характер. Питання взаємодії цих двох категорій залишається критично важливим, адже темперамент є нашою природною заданістю, «біологічною канвою», на якій життя та виховання вишивають складні візерунки характеру. Розуміння цієї структури дозволяє не лише прогнозувати поведінку людини, а й ефективно будувати комунікацію у професійній та особистій сферах.

Ступінь наукової розробки теми. Проблема темпераменту та характеру є фундаментальною для психологічної науки. Витоки вчення про темперамент сягають праць Гіппократа та Галена. Наприкінці XIX століття відбулося становлення фундаментальних наукових передумов для вивчення темпераменту. Проблема генезису вроджених властивостей індивіда стала об'єктом системних досліджень таких учених, як Ф. Гальтон, А. Фульє, В. Вундт та Г. Геффдінг. Представники конституційної теорії темпераменту К. Сіго, Е. Кречмер, В. Шелдон та їхні праці заклали методологічний фундамент для диференціації біологічного та психічного, що дозволило виокремити темперамент як об'єкт предметного психофізіологічного аналізу. Основним вектором наукового пошуку того часу стала спроба верифікувати зв'язок між морфологічними особливостями організму та динамічними характеристиками психічної діяльності. Це створило умови для переходу від описових підходів до формування доказової бази щодо природи індивідуальних відмінностей людини.

Питання формування характеру традиційно посідало особливе місце в міждисциплінарному дискурсі. Вивчення цієї проблеми простежуються в античній філософії (Платон, Аристотель, Теофраст), де характер розглядали крізь призму етичних категорій. Надалі цей вектор розвивався в межах християнської антропології (І. Влахос, Г. Шиманський), де акцент зміщувався на морально–духовний аспект становлення особистості. У межах клінічної та аналітичної психології (К. Леонгард, Е. Фромм, К. Юнг, О. Лазурський) дослідження зосереджувалися на типології та структурних компонентах характеру. Вагомий внесок у розробку теоретико–методологічних засад зробили й сучасні українські вчені – В. Абраменко, І. Бех, С. Максименко, які досліджували характер як цілісне утворення у структурі індивідуальності. Сучасна психологічна парадигма спирається на положення, згідно з якими фундаментом характероутворення виступає система суб'єктивно–оцінних ставлень індивіда.

Попри ґрунтовну базу, сучасний контекст вимагає переосмислення того, як динамічне інформаційне середовище впливає на трансформацію характерологічних рис особистості.

Об'єкт дослідження – особистість як цілісна психологічна система у сукупності її індивідуальних властивостей.

Предмет дослідження – психологічні особливості взаємозв'язку та взаємодії темпераменту і характеру в структурі особистості.

Гіпотеза дослідження: Припускається, що в ранньому юнацькому віці високий рівень емоційної нестабільності та екстраверсії, зумовлений типом темпераменту.

Мета дослідження полягає у теоретичному та практичному аналізі та систематизації наукових уявлень про природу темпераменту й характеру, а також у виявленні механізмів їхньої інтеграції в цілісну структуру особистості.

Завдання дослідження:

1. Розкрити науковий зміст понять «темперамент» та «характер» крізь призму різних психологічних підходів.

2. Проаналізувати фізіологічні основи темпераменту та їхній вплив на динаміку психічних процесів.
3. Підібрати та обґрунтувати психодіагностичний інструментарій для емпіричного дослідження індивідуально–типологічних особливостей.
4. Емпірично дослідити та проаналізувати особливості прояву темпераменту й характеру у вибраної групи піддослідних.

Методи дослідження. Для розв’язання поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових методів:

теоретичні методи: синтез та систематизація поглядів вітчизняних і зарубіжних психологів;

емпіричні методи:

1. Метод бесіди
2. Метод спостереження
3. особистісний опитувальник Айзенка
4. методика визначення типу характеру К. Юнга
5. проєктивна методика «Дерево».

База проведення дослідження – Вижницький опорний ліцей імені Ю. Федьковича Вижницької міської ради Вижницького району Чернівецької області.

Структура роботи. Курсова робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та 3 додатків. Загальний обсяг роботи становить 37 сторінок. Список використаних джерел містить 32 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПЕРАМЕНТУ ТА ХАРАКТЕРУ

1.1. Поняття темпераменту як біологічного фундаменту особистості

У першому розділі курсової роботи ми зосереджуємо увагу на теоретичному фундаменті особистості, де темперамент постає як природна, біологічно зумовлена основа, що визначає динаміку психічних реакцій людини через властивості нервової системи, описані в класичних працях. Паралельно ми аналізуємо характер як складне психологічне новоутворення, що формується під впливом соціального середовища та виховання, трансформуючи вроджені імпульси у стійкі стратегії поведінки та морально–етичні установки за принципами. Ключовим акцентом розділу є дослідження механізмів взаємодії цих категорій, де темперамент виступає «пластичним матеріалом», а характер – результатом його змістовного наповнення, що в сукупності створює цілісну та унікальну структуру індивідуальності.

Коли ми говоримо про людську індивідуальність, то найперше, що кидається в очі – неповторний «ритм», у якому живе та дихає кожна особистість. Цей внутрішній стан виявляється у динаміці наших психічних реакцій: у тому, як швидко ми спалахуємо від гніву, як довго переживаємо радість чи з якою швидкістю приймаємо рішення. Придивляючись до оточуючих, ми помічаємо цікаві контрасти. Одна людина нагадує глибоке, спокійне озеро: вона врівноважена, дещо повільна у рухах, її емоції надійно захищені під шаром стриманості, а тихий голос звучить розмірено й розважливо. Поруч із нею інша особистість може здаватися справжнім гірським потоком – стрімка, неймовірно рухлива, вона миттєво відгукується на будь–яку подію яскравою мімікою та швидким, гучним мовленням.

Саме ці живі, динамічні прояви нашої психіки вчені називають темпераментом. Сама етимологія цього терміна походить від латинського «*temperamentum*», що означає «належне співвідношення» або «змішування частин у правильних пропорціях». В Українській малій енциклопедії сказано, що це «вроджена здатність реагувати на зовнішні події, відповідно до присущих кожному фізіологічних та психічних властивостей» [32, с.1886]. М. Варій визначає темперамент як «стійку особистісну властивість, яка виражає індивідуально–своєрідну динаміку психіки, поведінки та діяльності людини, однаково виявляючись у різних видах діяльності, незалежно від їх змісту, мети, мотивів» [4, с.243].

Важливо розуміти, що темперамент – це не те, що ми обираємо чи виховуємо в собі. Це наш біологічний фундамент, своєрідний генетичний код, подарований природою від народження. Це сукупність природно зумовлених властивостей, які визначають не «що» саме ми робимо чи які цінності сповідуємо, а «як» саме ми це проявляємо у зовнішньому світі. Таким чином, темперамент стає тією природною основою, на якій згодом життя вибудовує складну та багатогранну архітектуру нашого характеру.

Сам термін «темперамент» сягає сивої давнини, коли він став об'єктом фізіологічних досліджень давньогрецького лікаря та мислителя Гіппократа (V ст. до н.е.). Він висунув сміливу для свого часу ідею про внутрішній баланс організму [21]. Гіппократ припускав, що самопочуття та поведінка людини залежать від співвідношення чотирьох основних життєвих «соків»: енергійної жовчі, життєдайної крові, спокійного слизу та таємничої чорної жовчі. Саме цей поділ заклав підвалини першої в історії психології гуморальної концепції, назва якої походить від латинського слова *humor*, що буквально означає «рідина».

Завдяки цій теорії у нашому вжитку з'явилися назви чотирьох типів темпераменту, які ми використовуємо й досі, хоча сьогодні вкладаємо у них значно глибший фізіологічний зміст [20]:

- ✓ «холерик» народився від грецького *chole* (жовч), описуючи людей різких та запальних;
- ✓ «сангвінік» веде свій родовід від латинського *sanguis* (кров), що асоціюється з життєрадісністю та рухливістю;
- ✓ «флегматик» походить від грецького *phlegma* (слиз), вказуючи на незворушність і повільність;
- ✓ «меланхолік» поєднує в собі слова *melanos* та *chole* (чорна жовч), символізуючи схильність до глибини переживань та певної вразливості.

Інший вчений, грецький лікар, хірург та філософ римської доби Клавдій Гален (129/131 – бл. 200), дотримувався та розвивав теорію Гіппократа про чотири рідини. Крім того, він поставив у відповідність кожній фізіологічній рідині природні стихії: вогонь – холерик (гарячий і сухий: запальний, енергійний), повітря – сангвінік (гарячий і вологий: жвавий, активний), вода – флегматик (холодний і вологий: спокійний, повільний), земля – меланхолік (холодний і сухий: чутливий, замкнутий) [30, с.9].

Давньогрецький науковець–енциклопедист та філософ Аристотель, пояснюючи теорію Гіппократа говорив, що різні властивості особистості пов'язані з якісними показниками крові людини. Аристотель виділяв такі «якості крові, як швидкість згортання, ступінь густини та теплоти. Так, наприклад, легка кров властива сангвінікам, важка – меланхолікам, тепла – холерикам, рідка – флегматикам» [26].

Про вплив цього вчення на подальший розвиток типології темпераментів можна судити з того, що до середини XVIII століття майже всі дослідники вбачали анатомо–фізіологічні основи темпераменту в будові та функціонуванні кровоносної системи.

Німецький вчений І. Кант (1724–1804), поділяючи гуморальну теорію, вперше додав психологічну характеристику типів темпераменту. Вчений описував, що холерик і флегматик здатні виконувати фізичну активність довше та інтенсивніше, ніж сангвінік та меланхолік. Тому їхні темпераменти він назвав «темпераментами діяльності», тоді як темпераменти сангвініка та

меланхоліка – «темпераментами почуттів», оскільки вони більш емоційні, ніж діяльні [4]. Так «холерик виявився запальним, він прагне інтенсивної та напруженої діяльності, наполегливо працює, у стосунках – пристрасний; флегматик – бажає стабільності в усьому, не виключаючи і стосунки; сангвінік – хоче задоволення, веселощів та насолод, його емоції поверхові, виникають швидко, проте так само легко зникають; меланхолік же хоче уникнути переживань і тривожності, їх причин; його емоції стійкі та глибокі, зовні – слабо виражені» [12].

Німецький психолог В. Вундт вважав, що описати типи темпераменту можна лише за двома показниками – силою емоцій та рівнем їх стабільності. Він розумів темперамент як схильність до афекту, що знайшло вираження у наступній тезі: «темперамент для емоції той же, що збудливість для відчуття». Умовно така класифікація виглядає так, як це зображено на рисунку 1.1.

Рис.1.1. Класифікація темпераментів за В. Вундтом

Відповідно до його переконань, виходить наступна психологічна характеристика [29]: холерик – сильний, але нестабільний емоційний тип (швидка зміна сильних афектів); меланхолік – сильний, але повільний/стабільний тип (повільна зміна сильних афектів); сангвінік – слабкий та нестабільний тип (швидка зміна слабких афектів); флегматик – слабкий та стабільний тип (повільна зміна слабких афектів). Цей підхід Вундта став важливим кроком у переході від гуморальних теорій до психологічного вивчення темпераменту, як динамічної характеристики.

Паралельно з гуморальними теоріями починає формуватися конституційна теорія, головною ідеєю якої стала залежність темпераменту особистості від статури. Згідно з цією концепцією, французький вчений Фульє (1896) досить вдало визначив, що «темперамент – це характерна відмінність у вродженій тілесній конституції людей, що виражається в різному ступені їх сприйнятливості, швидкості розумового процесу й сили активності. На основі темпераменту виробляється характер, причому темперамент додає характеру певного забарвлення, подібно до того, як тембр додає забарвлення голосу» [27].

Одним із фундаторів конституційного підходу став французький лікар Клод Сіго, розробивши у 1920-х роках концепцію, де тип будови тіла визначається домінуванням певної системи органів. Сіго вважав, що кожна система організму розвивається як відповідь на специфічні зовнішні стимули: дихальна система формується під впливом повітря, травна – через споживання їжі, м'язова – внаслідок фізичної активності, а нервова – як реакція на соціальне середовище. На цій основі він виокремив чотири типи конституції – дихальний, травний, мускульний та мозковий. За теорією Сіго [4], переважання однієї з цих систем не лише візуально змінює тіло, а й зумовлює унікальний спосіб реагування людини на навколишній світ, що фактично визначає особливості її темпераменту.

Головним пропагандистом конституційної теорії був німецький психіатр Ернст Кречмер. У своїй праці «Будова тіла і характер», нім. *Körperbau und Charakter* (1921), він наголошував на залежності морфологічної конституції людини та її психологічними особливостями, а також схильністю до певного переліку психічних захворювань. Не дивлячись на цю залежність, він вважав, що і статура, і темперамент визначається станом та/чи хімічним складом крові. Хоч дана теорія і стала результатом тривалих клінічних досліджень, він також висунув припущення про залежність між конституцією тіла і психікою здорових людей. Виділені типи не залежать від росту чи ваги, йдеться саме про пропорцію тіла, тому можуть бути товсті лептосоматики чи худі пікніки. Отже, Кречмер виділив 4 типи конституції, характеристика яких подана у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Типи конституції (будови тіла) людини (за Е. Кречмером)

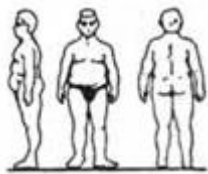
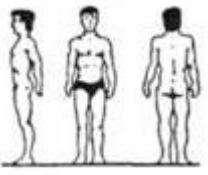
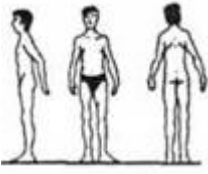
Тип	Етимологічне значення	Схематичне зображення	Характеристика
Лептосоматик, пізніше астенік	<i>leptos</i> – «слабкий», <i>soma</i> – «тіло» <i>astenos</i> – «слабкий»		Тендітна статура, високий зріст, плоска грудина, витягнуте обличчя. Шизотимічний темперамент. Холодний, самодостатній, не любить відкритого прояву почуттів, упертий, нереалістичний. Схильність до шизофренії
Пікнік	<i>pykno</i> – «щільний, товстий»		Значні жирові відкладення, кругла голова на короткій шиї. Циклотимічний темперамент. Доброзичливий, товариський, не схильний до самоаналізу, емоції мінливі, імпульсивний. Схильність до циркулярного або маніакально-депресивного психозу
Атлетик	<i>athlon</i> – «боротьба, сутичка»		Добре розвинена мускулатура, високий або середній зростом, широкий плечовий пояс, вузькі стегна, опуклі лицьові кістки. Іксотимічний темперамент. Спокійний, реалістичний, стримана міміка, невисока гнучкість мислення. Схильність до епілепсії
Диспластик	<i>dys</i> – «погано», <i>platos</i> – «сформований»		Неправильна будова тіла, можуть бути занадто довгі кінцівки при короткому тулубі, асиметричне обличчя, відхилення від типових астенічних чи атлетичних типів. Схильність до ендокринних порушень та/чи складних емоційних реакцій

Іншим, не менш яскравим прихильником конституційної теорії, став американський психолог Вільям Шелдон. Його погляди близькі до тих, що

висунув Кречмер, проте він запропонував концепцію, що базується на генетичному та ембріологічному підході до розуміння людської природи. В основу його класифікації покладено ідею про домінування в організмі однієї з трьох зародкових тканин: ендодерми (відповідає за розвиток внутрішніх органів), мезодерми (формується опорно-руховий апарат) та ектодерми (база для нервової системи та зовнішніх покривів) [6]. Відповідно до цих біологічних акцентів, Шелдон [3] виокремив три психофізичні типи, назви яких відображають функціональну спрямованість особистості: вісцеротоніки, соматотоніки та церебротоніки. Дана типологія вважається однією з найбільш аргументованих у конституційній психології завдяки застосуванню автором ґрунтового статистичного аналізу, що дозволив виявити стійкі кореляції між фізичними параметрами та поведінковими патернами, які подано у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Типи конституції (будови тіла) людини (за В. Шелдоном)

Тип	Етимологічне значення	Схематичне зображення	Характеристика
Вісцеротонік (ендоморфний)	<i>viscera</i> – «нутрощі»		М'які форми, розвинена травна система; у психологічному плані – висока соціальна емпатія, відкритість до емоційного обміну, виражена потреба в комфорті й схваленні з боку оточення
Соматотонік (мезоморфний)	<i>soma</i> – «тіло»		Атлетична постава, фізична міць; у поведінці – активність, схильність до ризику та лідерства, проте нерідко супроводжується емоційною стриманістю та певною закритістю внутрішнього світу
Церебротонік (ектоморфний)	<i>cerebrum</i> – «мозок»		Витончена статура з акцентом на розвиток нервової системи за відносної слабкості м'язової маси; схильність до інтроверсії, інтелектуальної рефлексії та усамітнення, часто відчуваючи певну самотність у широкому соціальному колі

Важливою тезою вчення Шелдона є твердження про те, що кожна людина поєднує в собі ознаки всіх трьох типів, а індивідуальність визначається лише

унікальним співвідношенням цих компонентів, де один з них виступає домінантним [6].

Разом з конституційними теоріями, на початку XX століття почали проходити дослідження, засновані на психологічному описі темпераменту, абстрагуючись від будови та/чи фізіології тіла людини. Одна з перших таких описових концепцій належала голандським психологам Герардусу Хеймансу та Едварду Вірсмі. Спільно вони розробили опитувальник на 90 питань та дослідили особливості темпераменту 2500 осіб (дорослих та дітей). Отримані результати дозволили їм зосередитись на трьох біполярних властивостях темпераменту [19]:

1. емоційність – неемоційність: вимірювання частоти і сили емоційних реакцій на ситуації, що їх спричинили;
2. активність – пасивність: у праці, навчанні чи вдома, спосіб проведення дозвілля, ставлення до обов'язків;
3. первинна функція – вторинна функція: швидка та сильна реакція, що так само швидко згасає, або ж слабка реакція, яка поступово наростає та зберігається тривалий період часу.

Швейцарський психоаналітик Карл Густав Юнг розробив концепцію, згідно з якою фундаментальні відмінності між людьми зумовлені їхньою вродженою психологічною спрямованістю. На цій основі він виокремив два базові типи особистості – екстравертний та інтровертний. Екстраверсія проявляється у природній схильності людини шукати опору в зовнішньому світі. Для таких особистостей думки соціуму, усталені правила та об'єктивні умови життя стають головними векторами, що спрямовують їхню активність. Вони схильні довіряти зовнішнім фактам і колективному досвіду більше, ніж власним внутрішнім ваганням. В інтровертів же внутрішній компас завжди має пріоритет над зовнішніми обставинами. Для них особисте сприйняття та власні роздуми є значно вагомішими за загальноприйняті норми чи очікування оточення. Така людина схильна пропускати кожну подію крізь фільтр свого внутрішнього «Я», тому власна позиція для неї завжди залишається

першочерговою, незалежно від того, що відбувається навколо [19]. Залежно від розвиненості мислення, емоцій, відчуттів та інтуїції, Юнг розрізнив типи екстравертів та інтровертів: екстравертний розумовий, екстравертний емоційний, екстравертний сенсорний, екстравертний інтуїтивний; інтровертний розумовий, інтровертний емоційний, інтровертний сенсорний та інтровертний інтуїтивний. Порівняльна характеристика подана в таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Порівняльна характеристика психологічних типів (за К. Г. Юнгом)

Психологічний тип	Характер мислення та сприйняття	Соціальна адаптація та взаємодія
Екстравертний розумовий	Прагне до реформування реальності на основі раціональних інтелектуальних формул	Очікує від оточення суворого дотримання встановлених ним правил; емоційно стриманий
Екстравертний емоційний	Орієнтується на загальноприйняті почуття та «правильні» оцінки об'єктів	Легко вступає в контакти, проте емоції виглядають як щире намагання догодити іншим
Екстравертний сенсорний	Визначає значущість світу через інтенсивність сенсорного досвіду та задоволення	Сприймається як життєрадісний естет, орієнтований на практичну сторону життя
Екстравертний інтуїтивний	Постійно шукає неординарні зовнішні ідеї, легко захоплюючись новими об'єктами	Надихає оточення, проте схильний до швидкої зміни інтересів та ігнорування етичних меж
Інтровертний розумовий	Спрямований на поглиблення розуміння внутрішніх концепцій, іноді ігноруючи реальні факти	Створює інтелектуальні системи «для себе»; часто незрозумілий для загалу
Інтровертний емоційний	Володіє насиченим внутрішнім світом при зовнішній масці байдужості чи холодності	Схильний до самоізоляції; емоційна глибина прихована за стіною мовчазної стриманості
Інтровертний сенсорний	Фокусується не на самому об'єкті, а на власній інтенсивній реакції, яку він викликає	Живе у світі власних сенсорних образів, що робить його важким для соціальної комунікації
Інтровертний інтуїтивний	Орієнтується на внутрішні прозріння; схильний до художньої творчості або містицизму	Продукти його діяльності часто мають абстрактний або символічний характер, незрозумілий іншим

Прагнучи знайти «спільний знаменник» між статурою за Кречмером та спрямованістю психіки за Юнгом, Г. Айзенк запропонував поглянути на людську індивідуальність через систему координат. Його підхід дозволяє виміряти внутрішній світ людини за допомогою двох фундаментальних векторів: шкала нейротизму та вектор «екстраверсія – інтроверсія». Сполучення емоційної стійкості з екстраверсією Ганс Айзенк ототожнює з типом сангвініка, нейротизму з екстраверсією – з типом холерика, інтроверсії з нейротизмом –

типом меланхоліка, інтроверсії та емоційну стабільність – типом флегматика [30].

Сучасна наука використовує класифікацію типів темпераменту, запозичену у Гіппократа, проте характеристику кожного типу описано та доповнено актуальними дослідженнями різних концептуальних теорій. Сучасну класифікацію та характеристику типів темпераменту подано нижче у таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Характеристика типів темпераменту (за Г. Айзенком, методика ЕРІ)

Характеристика	Сангвінік	Холерик	Флегматик	Меланхолік
Загальні риси	Комунікабельний, енергійний, оптимістичний, активний, чуйний	Дратівливий, імпульсивний, збудливий, мінливий	Пасивний, обачний, врівноважений, спокійний	Тривожний, ригідний, песимістичний, некомунікабельний
Нервова система та адаптація	Активний, врівноважений; легко адаптується до змін; лабільний	Неврівноважений; нетерплячий; швидко адаптується до ситуацій	Висока врівноваженість; важко пристосовується до нових умов	Неврівноважений; нервовий; важко переживає зміни; чутливий до подразників
Ставлення до діяльності	Працює, поки цікаво; легко переключається; важко завершувати рутинні справи	Енергійний старт; працює наполегливо, доки є інтерес; схильний до ризику	Працездатний, ретельний, відповідальний; планує дії та доводить справу до кінця	Пасивний, швидко втомлюється; відповідальний та вимогливий до себе; важко приймає рішення
Емоційна сфера	Емоції позитивні, поверхові, легко змінюються; «реакція лева» у стресі	Емоції глибокі, сильні, лабільні; важко контролювати спалахи гніву чи збудження	Емоції стабільні, виникають повільно і слабо виражені зовні; висока стресостійкість	Почуття глибокі, стійкі, переважно негативно забарвлені; схильний до самоаналізу
Комунікація та лідерство	Душа компанії, легко заводить знайомства; миролюбний; природжений лідер	Прагне влади та лідерства; прямолінійний, непоступливий; чутливий до критики	Важко сходиться з людьми; надійний товариш; може бути упертим	Інтроверт; відвертий лише з близькими; емпатичний, неконфліктний та поступливий
Зовнішні прояви (міміка, мова)	Голосний сміх, швидка мова, рухливий; міміка добре розвинена, жести м'які	Говорить різко і голосно; міміка виразна; рухи можуть бути незграбними	Голос тихий, маловиразний; міміка бідна; рухи спокійні та уповільнені	Мовлення і голос тихі; рухи повільні, стримані та м'які
Недоліки та ризики	Леговажність, нестриманість у рішеннях; може бути поганим боржником	Необдуманість дій; швидке виснаження після енергійного піднесення	Уповільнена реакція в екстремальних умовах; важко сприймає нове	Невпевненість, низька самооцінка, схильність до зневіри та швидка втрата сил

1.2. Психологічна природа характеру та механізми його формування

Індивідуальний стиль поведінки не є прямим відображенням природних задатків, адже темперамент лише окреслює межі емоційної витривалості та швидкості реакцій. На цьому біологічному фундаменті з часом вибудовується складніша структура – характер, який перетворює стихійні прояви психіки на свідомі дії. Саме він надає вчинкам особистості певної логіки та ціннісного змісту, інтегруючи вроджені властивості в цілісний психологічний портрет. З огляду на це, наступний етап нашого дослідження присвячений аналізу характеру як соціально зумовленого стержня особистості, що визначає її змістову унікальність.

Характер (від грець. *haracter* – «печать, відбиток», «ознака, риса, прикмета») – це сукупність індивідуально–психологічних властивостей, що формуються в діяльності та проявляються у типових для певної людини способах дій і формах поведінки [16, с.42]. Ю. Л. Трофімов визначає характер «як риси, яких людина набуває у суспільстві» [28, с.111]; «як сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що проявляються у спілкуванні та діяльності людини, визначаючи типові для неї способи поведінки, вчинки та особливості стосунків і ставлень» [8]. О. Скрипченко, Л. Долинська та З. Огороднійчук пропонують дещо інше визначення характеру – це «цілісний компонент особистості, який об'єктивує її спрямованість у формі стійких рис, що виражаються у відносно постійних способах поведінки людини» [26, с.8].

Вивчення природи людської вдачі бере свій початок з праць античного філософа Теофраста (381–287 до н. е.), який першим перевів ремісничий термін «характер» (грец. «відбиток», «карбування») у площину психологічного аналізу. Будучи учнем і послідовником Арістотеля, філософ розвинув етичне вчення свого вчителя, проте змістив акцент на дослідження людських вад, створивши унікальну типологію душевних особливостей через призму

негативних рис. У своєму знаменитому трактаті «Характери» він представив тридцять один тип особистості, де кожен образ вибудований навколо однієї домінантної, рельєфно вираженої якості, як–от пихатість, лицемірство чи забобонність. Теофраст розглядав характер як щось об'єктивне та незмінне, описуючи, як конкретна внутрішня схильність неминуче визначає манеру поведінки індивіда в побутових ситуаціях, а англійський філософ і психолог Джон–Стюарт Мілль (1806–1873) навіть запропонував виокремити етологію як особливу науку. З часів Теофраста характер називали «етос». Такий феноменологічний підхід дозволив автору не просто перелічувати риси, а створювати живі соціально–психологічні портрети, що базуються на спостереженні за вчинками пересічних громадян. Ця праця заклала фундамент для європейської характерології, встановивши традицію оцінювати характер з етичного погляду та ототожнювати його з найбільш яскравою рисою особистості [14].

Вплив ідей Теофраста виявився надзвичайно стійким, знайшовши своє пряме продовження у творчості видатного французького мораліста Жана де Лабрюєра (1645–1696), який через багато століть переклав трактат античного мислителя та створив власну працю «Характери, або звичаї нинішнього віку», закріпивши літературний портрет як важливий інструмент пізнання людської душі [5].

Християнська антропологія розглядає характер як динамічне утворення, що перебуває на перетині біологічної даності та духовного самовизначення особистості. У працях митрополита Ієрофея Влахоса характер осмислюється через стан «внутрішньої людини» та здоров'я її душі. Автор наголошує, що людська вдача не є фатальною зумовленістю, а радше відображенням того, наскільки сили душі – розум, воля та почуття – підпорядковані духовному центру. Згідно з Влахосом, те, що психологія називає негативними рисами характеру, у богословському дискурсі постає як «пристрасті» – енергії душі, що змінили свій природний напрямок. Відтак, формування характеру розглядається

як терапевтичний процес очищення серця, де метою є не просто соціальна адаптація, а відновлення цілісності особистості та її здатності до любові [18].

Цю думку поглиблює богослов Гермоген Шиманський, який пропонує чітке розмежування між темпераментом як природною основою та характером як моральним надбанням. У його вченні характер постає як «духовне обличчя» людини, що карбується протягом життя через свідоме виховання волі. Шиманський підкреслює, що якщо темперамент надає вчинкам лише певної сили чи темпу, то характер визначає їхню етичну вартість. Особливу увагу він приділяє взаємодії особистості з благодаттю: на відміну від світських підходів, де характер є результатом лише соціальних чинників, у Шиманського це плід синергії – поєднання власних зусиль людини та божественної допомоги. Характер, за цією концепцією, є вольовою стабільністю, яка дозволяє особистості залишатися вірною моральним принципам незалежно від мінливості зовнішніх обставин чи внутрішніх емоційних станів [18].

Таким чином, у межах християнської антропології поняття характеру виходить за межі суто психологічних описів і набуває онтологічної глибини. Для І. Влахоса та Г. Шиманського характер є показником духовного зростання, де кожна риса – це або крок до відновлення «образу Божого», або прояв його спотворення. Такий підхід дозволяє бачити в індивідуальних особливостях людини не статичне клеймо, а живий простір для трансформації, де через вольове спрямування та духовну практику формується стійка та морально зріла особистість.

Складність наукового аналізу характеру в психології зумовлена передусім відсутністю чіткого розмежування меж цього поняття, що призводить до виникнення двох суперечливих традицій. Перша з них ґрунтується на фактичному ототожненні характеру з темпераментом, що найбільш виражено проявляється у клінічних дослідженнях таких авторів, як Е. Кречмер, В. Шелдон, К. Леонгард та К. Г. Юнг. У межах їхніх концепцій вроджені біологічні властивості та набуті індивідуальні риси розглядаються як

нерозривний конгломерат, який описується узагальненим терміном «характер» [17].

Друга дослідницька лінія схиляється до змішування понять характеру та особистості. Зокрема, Г. Олпорт ставив під сумнів самостійну цінність терміна «характер» для психологічної науки, стверджуючи, що ці дві категорії відображають одну і ту саму реальність, але з різних точок зору. За Олпортом, особистість є сукупністю фактичних якостей людини, тоді як характер постає як та сама особистість, але пропущена крізь призму етичного оцінювання [17].

Згідно з концепцією видатного німецького психіатра К. Леонгарда, характер людини не завжди є ідеально збалансованим. У значної частини населення (20–50%) спостерігаються акцентуації – це своєрідне загострення певних рис, яке надає особистості неповторної яскравості, але водночас робить її вразливою до специфічних стресових факторів.

На відміну від психопатії, яка є деформацією особистості та стійко порушує соціальні зв'язки, акцентуація вважається крайнім варіантом норми. Вона проявляється не постійно, а лише у відповідних обставинах. Леонгард виділяв «ядро» особистості, що складається з основних рис, які й визначають тип акцентуації. Якщо ці риси стають надто вираженими, вони починають домінувати над усією структурою характеру, формуючи певний стиль життя та спілкування. Детальний опис типів акцентуацій за К. Леонгардом представлено у таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

Характеристика основних типів акцентуацій характеру

Тип акцентуації	Ключові психологічні особливості	Привабливі риси та сильні сторони	Ризики та слабкі сторони
Гіпертимний	Надмірна енергійність, оптимізм, постійний піднесений настрій	Ініціативність, активність, швидка адаптація	Нестриманість, низький рівень самоконтролю
Дистимний	Схильність до серйозності, домінування пригніченого настрою	Надійність у дружбі, відсутність конфліктності	Замкнутість, уповільнене реагування
Циклоїдний	Періоди піднесення настрою змінюють спади	Здатність розуміти різні емоційні стани, гнучкість у періоди піднесення	Непередбачуваність поведінки, залежність від фази настрою
Збудливий	Підвищена імпульсивність,	У спокійному стані –	Конфліктність,

	схильність до спалахів гніву	акуратність, доброзичливість	агресивність під час подразнення
Застрагаючий	Довге переживання емоцій, інертність психічних процесів	Справедливість, принциповість, наполегливість	Схильність до повчань, вразливість, підозрілість
Педантичний	Висока увага до дрібниць, прагнення до досконалості	Пунктуальність, надійність, сумлінність	Нерішучість, страх перед змінами
Тривожний	Постійне передчуття небезпеки, боязкість, низька впевненість у власних силах	Самокритичність, висока відповідальність, неагресивність	Схильність до паніки, надмірна обережність, труднощі в ухваленні рішень
Емотивний	Глибока чутливість до емоцій інших, м'якість та душевність	Доброта, здатність до співчуття, щирість, схильність до допомоги	Надмірна вразливість, нестійкість настрою через чужі проблеми
Демонстративний	Жага бути в центрі уваги, артистизм, легка зміна соціальних масок	Комунікабельність, винахідливість, лідерські задатки	Схильність до інтриг, провокування конфліктів задля уваги
Екзальтований	Бурхлива реакція на події: від надзвичайного захоплення до повного відчаю	Альтруїзм, щирість почуттів, яскравість сприйняття світу, красномовність	Емоційна нестабільність, надмірна залежність від випадкових подій

Сучасна вітчизняна психологічна думка трактує характер як складну динамічну структуру [1], що є невід'ємною складовою цілісної особистості [24] та відображає її індивідуальну своєрідність [13]. Згідно з поглядами таких вітчизняних дослідників, як С. Максименко, І. Бех та В. В. Рибалка, характер не є статичним набором якостей, а постає як живе психічне утворення, що формується на перетині внутрішніх біологічних задатків та активної взаємодії із зовнішнім світом. У вітчизняному науковому дискурсі характер визначається як синтез стійких рис, де вроджені чинники – темперамент, підсвідомі установки та звичні способи реагування – переплітаються з екзопсихічною системою ставлень людини. Саме ця розгалужена мережа взаємозв'язків, що охоплює ставлення індивіда до власного фізичного й духовного стану, до праці, речей, суспільства та глибинних сенсів буття, виступає головним регулятором поведінки та визначає унікальний вектор життєвого шляху особистості [15].

Становлення характеру є складним і безперервним процесом [10], у якому вроджені біологічні передумови трансформуються у стійку систему психологічних якостей під вирішальним впливом соціокультурного середовища. Історично наукова думка пройшла шлях від детермінації характеру особливостями мозку та тілесної конституції до розуміння його як динамічної

структури, що кристалізується в активній діяльності, праці та міжособистісному спілкуванні. Генетичні схильності створюють лише потенційний ескіз особистості, тоді як реальний зміст характеру наповнюється через індивідуальний життєвий досвід, виховання та здатність людини до саморефлексії. Сучасний підхід розглядає характер як унікальний життєвий стиль та інструмент адаптації, де поєднання етичних цінностей, вольового самоконтролю та емоційного інтелекту дозволяє особистості не лише реагувати на виклики часу, а й свідомо моделювати власну поведінку.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що характер є складним і цілісним сплетінням рис, яке стає фундаментом для взаємодії людини з навколишнім світом[25]. Його розвиток не зупиняється на вроджених задатках, а триває безперервно під впливом життєвого досвіду, виховання та соціальних зв'язків. Оскільки характер має здатність до еволюції та свідомої корекції, він виступає не статичною ознакою, а живим процесом самовдосконалення особистості. Глибоке розуміння власної вдачі допомагає людині не лише краще орієнтуватися у своїх реакціях, а й максимально розкрити свій потенціал, знаходячи гармонійні способи адаптації до вимог сучасності та вибудовуючи щирі стосунки з оточенням.

1.3. Співвідношення природного та набутого: взаємозв'язок темпераменту і характеру

Співвідношення характеру та темпераменту є однією з фундаментальних проблем психології особистості, де ці два поняття розглядаються як взаємопов'язані, проте якісно різні рівні людської психіки. Темперамент виступає природною, біологічно зумовленою основою, що характеризує динамічний бік психіки – темп, ритм та інтенсивність реакцій. Його фізіологічним підґрунтям є тип вищої нервової діяльності, визначений співвідношенням сили, врівноваженості та рухливості процесів збудження й гальмування. Хоча класична типологія Гіппократа (сангвінік, холерик,

флегматик, меланхолік) залишається актуальною, сучасні дослідження вказують на набагато складнішу палітру психофізіологічних властивостей, таких як сензитивність, реактивність, пластичність та резистентність.

На відміну від темпераменту, який залишається відносно стабільним протягом життя через свою психофізіологічну природу, характер є пластичним утворенням. Відповідаючи на питання про можливість його зміни, сучасна психологія стверджує: характер не лише можна, а й потрібно розвивати. Проте ці зміни відбуваються не миттєво, а через поступове закріплення нових способів реагування. Коли певна дія повторюється багаторазово, вона перетворюється на звичку, а сукупність звичок зрештою формує нову рису характеру.

На відміну від темпераменту, який є відносно стабільною природною даністю, характер постає як вище психологічне утворення, що формується в процесі соціалізації та активної діяльності особистості. Він відображає змістовну сторону людини – її переконання, когнітивні риси та систему ставлень до себе, інших людей і навколишнього світу. Якщо темперамент визначає «як» людина діє, то характер показує «заради чого» і «яким чином» реалізуються ці дії. Завдяки надзвичайній пластичності нервової системи, характер може трансформувати природні імпульси темпераменту, допомагаючи особистості адаптуватися до вимог суспільства. Таким чином, темперамент і характер утворюють нерозривну єдність, де біологічна енергія першого впорядковується вольовими та етичними структурами другого, формуючи неповторну індивідуальність кожної людини.

Висновки до першого розділу.

У першому розділі нашої курсової роботи було здійснено комплексний теоретичний аналіз темпераменту та характеру як базових категорій структури особистості. Темперамент визначено як біологічний фундамент та генетичний код, що зумовлює динамічний аспект психічної діяльності (швидкість, ритм, інтенсивність реакцій) незалежно від змісту самої діяльності. На основі аналізу класичних гуморальних, конституційних та психологічних теорій – від

Гіппократа й Канта до Юнга, Кречмера та Айзенка – з'ясовано, що темперамент є вродженим і відносно стабільним утворенням, яке постає «пластичним матеріалом» для подальшого розвитку людини.

Паралельно характер досліджено як складне психологічне новоутворення та соціально зумовлений «стержень», що формується в процесі виховання та взаємодії з навколишнім середовищем. На відміну від біологічно заданого темпераменту, характер відображає систему ставлень особистості до праці, оточення, самої себе та речей, надаючи вчинкам людини певної логіки, морально–етичного змісту та вольової спрямованості. Виявлено, що характер трансформує вроджені імпульси у стійкі стратегії поведінки, при цьому індивідуальні особливості можуть набувати форми акцентуацій – крайніх варіантів норми, які роблять особистість вразливою до специфічних подразників.

Підсумовуючи виконання теоретичних завдань, можна стверджувати, що в роботі було успішно розкрито сутність темпераменту як динамічної характеристики психіки та висвітлено еволюцію поглядів на його природу – від соматичних концепцій до сучасних нейрофізіологічних підходів. Ми деталізували психологічну природу характеру, визначивши його як синтез стійких індивідуальних властивостей, що об'єктивують спрямованість особистості у формі сталих рис та способів реагування.

Крім того, теоретичне дослідження дало змогу виявити механізми взаємозв'язку між цими категоріями, де темперамент визначає форму, а характер – зміст індивідуальності. Встановлено, що цілісність особистості забезпечується саме синергією вродженого «тембру» (темпераменту) та набутого «духовного обличчя» (характеру), що створює унікальний і неповторний вектор життєвого шляху людини. Проведений аналіз заклав необхідну методологічну базу для подальшого емпіричного дослідження цих показників у конкретній віковій групі.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ТЕМПЕРАМЕНТУ ТА ХАРАКТЕРУ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Організація та методичне забезпечення дослідження індивідуально–типологічних властивостей

Другий розділ нашого дослідження присвячений практичному вивченню індивідуально–типологічних властивостей особистості, що дозволяє перевести теоретичні положення у площину емпіричного аналізу. Основним завданням цього етапу є об'єктивне виявлення особливостей темпераменту та характеру у вибраної групи респондентів за допомогою спеціально підібраного психодіагностичного інструментарію. Вибір методик зумовлений необхідністю комплексного охоплення як динамічних характеристик нервової системи, так і змістовних аспектів особистості, що виражаються в її ставленнях та типових моделях поведінки [7]. Здійснена діагностика спрямована на верифікацію теоретичних припущень щодо взаємозв'язку вроджених задатків та набутих рис, що є ключовим для розуміння цілісного психологічного портрета респондентів та їхнього адаптивного потенціалу.

Дослідження згідно мети нашої роботи ми здійснювали на базі Вижницького опорного ліцею імені Юрія Федьковича Вижницької міської ради Вижницького району Чернівецької області. Вибірка становила 23 респонденти, які є учнями та ученицями старшої школи. Аналіз статевої структури вибірки вказує на відносну рівновагу між групами, проте з незначною перевагою осіб чоловічої статі: 12 хлопців (52%) та 11 дівчат (48%). У розрізі окремих класів спостерігається певна варіативність: у 9 класі вибірка розділена порівну (3 хлопці та 3 дівчини), у 10 класі зафіксовано переважання чоловічої статі (5 хлопців, 3 дівчат), а в 11 класі кількісну перевагу мають жіночої статі (5 дівчат, 4 хлопців). Такий розподіл дозволяє врахувати гендерний аспект при

інтерпретації психологічних показників. Віковий діапазон учасників діагностики охоплює період від 14 до 17 років, що відповідає етапу раннього юнацтва та старшого підліткового віку. Наймолодшу групу складають респонденти 14 років (2 особи), які є учнями 9 класу. Основний масив вибірки припадає на вік 15 років (8 осіб) та 17 років (7 осіб), що становить 35% та 30% відповідно. Решта респондентів (6 осіб) – це підлітки 16 років.

Старший підлітковий вік – критичний етап становлення особистості, що характеризується інтенсивним формуванням світогляду [31], власних ціннісних орієнтирів та прагненням до самостійного аналізу дійсності. У цей період юнаки та дівчата стають особливо категоричними до зовнішніх настанов [11], виявляючи готовність до відкритого відстоювання власної позиції у діалогах із дорослими та претендуючи на рівноправність у соціальних відносинах. Висока емоційна чутливість та вразливість до оцінних суджень поєднуються з активним наслідуванням дорослих моделей поведінки, що створює внутрішньо суперечливий психологічний фон [9]. Саме тому в цей перехідний період виникає гостра потреба у точному визначенні типів темпераменту та характеру підлітка. Таке дослідження дозволяє не лише зрозуміти глибинні причини його реакцій чи схильності до конфліктів, а й допомагає розрізнити вроджену динаміку нервової системи від набутих рис, що є ключовим для надання фахової підтримки у процесі самопізнання та гармонійної адаптації до вимог дорослого життя.

Для проведення емпіричного дослідження нами було підібрані методики, що повністю відповідають меті нашого дослідження, які обрані за принципами взаємодоповнення і ретестової надійності, що стало запорукою реалізації положень про цілісність і максимально можливу ефективність психодіагностики.

Для проведення дослідження нами були обрані наступні методики:

- Особистісний опитувальник Айзенка, ЕРІ (варіант А);
- Методика визначення типу характеру К. Юнга;
- Проективну методику «Дерево».

1. Особистісний опитувальник Айзенка, ЕРІ (варіант А) [8].

Особистісний опитувальник Айзенка ЕРІ (Eysenck Personality Inventory) опублікований в 1963 році Гансом Айзенком і містить 57 питань, 24 з яких спрямовані на виявлення екстраверсії–інтроверсії, 24 інших – на оцінку емоційної стабільності–нестабільності (нейротизму), решта 9 складають контрольну групу питань, призначену для оцінки щирості випробуваного, його ставлення до обстеження та достовірності результатів (додаток А).

Ганс Айзенк, проаналізувавши матеріали обстеження 700 солдатів–невротиків, дійшов висновку, що всю сукупність рис, що описують людину, можна представити за допомогою 2 головних факторів: екстраверсії (інтроверсії) і невротизму.

Перший із цих факторів біполярний і представляє характеристику індивідуально–психологічного складу людини, крайні полюси якої відповідають орієнтації особистості або на світ зовнішніх об'єктів (екстраверсія), або на суб'єктивний внутрішній світ (інтроверсія). Вважають, що екстравертам властиві товариськість, імпульсивність, гнучкість поведінки, велика ініціативність (але мала наполегливість) і висока соціальна пристосовність. Інтровертам ж, навпаки, притаманні замкнутість, соціальна пасивність (при досить великій наполегливості), схильність до самоаналізу та труднощі соціальної адаптації.

Другий фактор – невротизм (або нейротизм) – описує деяку властивість, що характеризує людину з боку емоційної стійкості, тривожності, рівня самоповаги та можливих вегетативних розладів. Фактор цей також біполярний і утворює шкалу, на одному полюсі якої знаходяться люди, що характеризуються надзвичайною стійкістю, зрілістю та прекрасною адаптованістю, а на іншому – надзвичайно знервований, нестійкий та погано адаптований тип. Більшість людей розташовуються між цими полюсами, ближче до середини.

Інструкція до методики: «Вам пропонують перелік тверджень і запитань. У разі згоди з твердженням, дайте відповідь «так», якщо Ви не згодні з його

змістом, – відповідь «ні». Не варто витрачати зайвого часу на обдумування, адже правильні чи погані відповіді тут відсутні».

2. Методика визначення типу характеру К. Юнга [22].

Методика діагностики психологічного типу характеру за К. Г. Юнгом бере свій початок у фундаментальній праці швейцарського психоаналітика «Психологічні типи», опублікованій у 1921 році, де автор вперше обґрунтував концепцію спрямованості психічної енергії особистості. Юнг виходив із припущення, що фундаментальна відмінність між людьми полягає у векторі їхньої уваги: екстраверти черпають енергію із зовнішнього світу об'єктів та соціальних зв'язків, тоді як інтроверти орієнтовані на внутрішній простір суб'єктивних переживань, ідей та рефлексії. Процедура проведення цієї методики зазвичай реалізується у формі опитувальника, що складається з низки дихотомічних запитань, які моделюють типові життєві ситуації та способи реагування на них (додаток Б).

Інструкція до методики: Тест включає в себе 20 питань, Відповідай на всі питання підряд, нічого не пропускай. Точно і правильно вивчити свій характер ти можеш при умові, що відповіді будуть щирі.

3. Проективна методика «Дерево» (Дж. Лампен та Д. Лампен) [23].

Проективна методика «Дерево» у сучасній психодіагностичній практиці використовується для комплексного оцінювання рівня шкільної адаптації, соціальної мотивації та емоційного стану особистості. Попри початкову спрямованість на роботу з молодшими школярами, методика продемонструвала високу ефективність у дослідженні підлітків завдяки своїй здатності до глибокої візуалізації внутрішнього «Я» через систему символічних образів. Суть тесту полягає у представленні респонденту графічного зображення дерева з розміщеними на ньому антропоморфними фігурками, кожна з яких перебуває у певній динамічній позі чи емоційному стані.

Процедура дослідження передбачає вибір респондентами двох позицій: ідентифікація з поточним станом та бажаний вектор розвитку (додаток В). Це

дозволяє досліднику не лише визначити актуальний рівень самооцінки, а й виявити розбіжності між реальним і бажаним положенням у соціумі, що є критично важливим для аналізу внутрішньоособистісних конфліктів у підлітковому віці. Інтерпретація результатів базується на змістовому наповненні кожної позиції: від установки на лідерство та активне подолання перешкод до виявлення симптомів соціальної відчуженості, тривожності чи енергетичного виснаження. Завдяки високій проєктивній значущості та лаконічності у проведенні, дана методика виступає дієвим інструментом для діагностики адаптивного потенціалу та виявлення прихованих бар'єрів у процесі соціалізації особистості.

Інструкція до методики: Учням пропонуються аркуші з готовим зображенням сюжету: дерево, на якому розташовуються чоловічки. Кожен учень одержує лист із таким зображенням. Завдання дається в наступній формі: «Розгляньте це дерево. Ви бачите на ньому і поряд з ним безліч чоловічків. У кожного з них – різний настрій і вони займають різне положення. Візьміть червоний фломастер і обведіть того чоловічка, що нагадує вам себе, схожий на вас, має такий же настрій як у вас. Ми перевіримо, наскільки ви уважні. Тепер візьміть зелений фломастер і обведіть того чоловічка, яким ви хотіли б бути і на чиему місці ви хотіли б знаходитися».

2.2. Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження

Для визначення типу темпераменту нами використано особистісний опитувальник Айзенка, ЕРІ. Аналіз результатів діагностики за методикою свідчить про переважання у вибірці екстравертованих типів особистості з високим рівнем емоційної лабільності. Кількісний розподіл за типами темпераменту демонструє виражене домінування холеричного типу, який у чистому або змішаному вигляді притаманний 47,8% опитаних (11 учнів). Сангвінічний, флегматичний та меланхолійний типи представлені рівномірно – по 17,4% (по 4 учні на кожен тип). Така статистика вказує на високу загальну

активність та енергійність учнівського колективу, але водночас на його потенційну конфліктність та імпульсивність. Кількісні показники типів темпераменту відображені на рисунку 2.1.

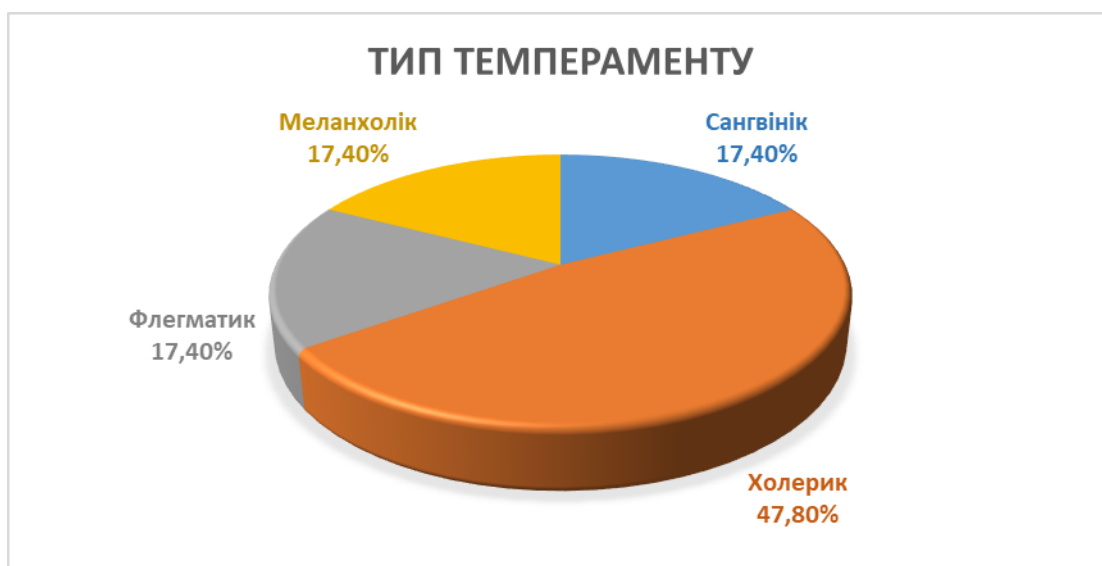

Рис.2.1. Кількісний розподіл досліджуваних підлітків за типами темпераменту

Показник за шкалою екстраверсії–інтроверсії у більшості учнів (понад 78%) знаходиться в межах середніх значень екстраверсії (11–17 балів). Це характеризує підлітків як товариських, відкритих до нових контактів, проте здатних контролювати свою соціальну активність залежно від обставин. Яскраво виражена інтроверсія спостерігається лише у 17,4% вибірки (4 осіб, переважно учні 10 та 11 класів), що проявляється у схильності до самоаналізу, стриманості та відданості вузькому колу друзів. Високий рівень екстраверсії (22 бали) зафіксовано лише в одного учня 11 класу, що вказує на його надзвичайну потребу в зовнішніх стимулах та постійній зміні середовища.

Аналіз за шкалою нейротизму виявив тривожну тенденцію: 61% учнів (14 осіб) мають високий або дуже високий рівень емоційної нестабільності. Найвищі показники зафіксовані у випускних класах (9 та 11), де середній бал нейротизму коливається в межах 14–19 одиниць. Це свідчить про підвищену чутливість, схильність до тривожних станів та швидку втомлюваність під впливом стресових чинників, пов'язаних із навчальним навантаженням.

Особливу увагу привертає респондент з критично високим показником (24 бали), що може бути сигналом глибокої емоційної дезадаптації або гострої реакції на ситуативний стрес. Кількісний показник рівня невротизму досліджуваної групи зображено на рисунку 2.2.

Рис.2.2. Кількісний показник рівня невротизму досліджуваних підлітків

Рівень достовірності відповідей у більшості учнів (18 осіб) оцінюється як високий, що підтверджує валідність отриманих даних та відсутність вираженої тенденції до соціальної бажаності у відповідях. Лише в одного респондента зафіксовано низьку достовірність, що може бути пов'язано із захисною реакцією особистості або несерйозним ставленням до процедури тестування. Середній рівень достовірності у решти учнів вказує на часткову схильність прикрашати свій образ, що є віковою нормою для підліткового періоду.

Узагальнюючи якісні характеристики, можна стверджувати, що вікова динаміка темпераменту відображає перехід від імпульсивної нестабільності в 9 класі до спроб свідомої саморегуляції в 10 класі, де з'являється більше представників емоційно стабільних типів (сангвініків та флегматиків). Проте, в 11 класі знову спостерігається зростання невротизму на фоні холеричного темпераменту, що зумовлено високою відповідальністю за результати навчання. Загальний психологічний профіль досліджуваних груп потребує впровадження технік емоційного розвантаження та навчання навичкам

стресостійкості для запобігання міжособистісним конфліктам та професійному вигоранню в майбутньому.

Наступним етапом нашого дослідження було проведення діагностики типу характеру з використанням методики визначення типу характеру Карла Юнга. Аналіз результатів діагностики свідчить про переважання екстравертованої спрямованості особистості у даній вибірці. Відповідно до кількісних показників, отриманих шляхом розрахунку балів, респонденти розподілилися наступним чином: найбільшу групу складають екстраверти – 10 учнів (43,5%), групу амбівертів утворюють 7 учнів (30,4%), а схильність до інтроверсії виявлено у 6 учнів (26,1%). Такий розподіл демонструє загальну тенденцію підлітків до активної соціальної взаємодії та потреби у зовнішньому стимулюванні. Кількісні показники відображено на рисунку 2.3.

Рис.2.3. Кількісний показник типів темпераменту К. Юнга досліджуваних підлітків

Група екстравертів (66–100 балів) представлена найбільшою кількістю респондентів, серед яких спостерігаються досить високі показники (до 83 балів). Якісний аналіз цієї групи вказує на переважання осіб, які є відкритими, контактними та енергійними. Ці учні зазвичай орієнтовані на зовнішній світ, легко зав'язують нові знайомства та прагнуть бути в центрі уваги. Високий бал

у цій категорії може свідчити про імпульсивність, схильність до лідерства та певну поверхневність в оцінці оточуючих, де пріоритет надається зовнішнім проявам, а не глибокому психологічному аналізу. Згідно з типологією, ці респонденти тяжіють до холеричного або сангвінічного типів темпераменту, що робить їх рушійною силою учнівського колективу.

Амбіверти (36–65 балів) становлять майже третину вибірки. Ця категорія є найбільш психологічно гнучкою, оскільки поєднує в собі риси як екстраверсії, так і інтроверсії. Поведінка цих учнів суттєво залежить від зовнішніх обставин та внутрішнього стану: за сприятливих умов вони можуть проявляти високу комунікабельність, а в ситуації втоми або тиску – занурюватися у власні переживання. Таке поєднання якостей дозволяє амбівертам ефективно адаптуватися до різних соціальних ролей, балансує між потребою у спілкуванні та необхідністю самотності для відновлення ресурсів.

Група інтровертів (0–35 балів) є найменшою у вибірці, проте найбільш специфічною за своїми якісними характеристиками. Учні з показниками від 17 до 32 балів характеризуються спрямованістю на внутрішній світ власних думок та переживань. Вони часто є мовчазними, важко адаптуються до нових умов та болісно сприймають розрив сталих соціальних зв'язків. Високий рівень тривожності, властивий цій групі, вказує на потребу у створенні для них ситуації психологічного комфорту та безпеки. Як правило, ці респонденти демонструють риси флегматичного або меланхолійного типів, віддаючи перевагу якості спілкування, а не його кількості.

Кінцевим етапом дослідження було проведення проєктивної методики «Дерево», під час якої респондентам запропоновано обрати людину на дереві, яка має схожий настрій до реального настрою респондента, а також ту людину, на місці якої хотілося б зараз опинитися. Аналіз результатів діагностики за проєктивною методикою «Дерево» дозволяє оцінити особливості адаптації, рівень домагань та емоційний стан учнів 9–11 класів. Кількісний аналіз демонструє значну динаміку між «реальним» та «ідеальним» образом «Я». У 19 учнів (83%) спостерігається розходження між обраними позиціями, що вказує

на наявність внутрішньої потреби у змінах, прагнення до самовдосконалення або незадоволеність поточним соціальним статусом. Лише у 4 респондентів (17%) реальне та ідеальне положення збігаються, що може свідчити як про стан психологічного комфорту, так і про певну ригідність чи відсутність мотивації до розвитку. Узагальнені результати дослідження подано у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Кількісні показники дослідження емоційного стану респондентів за проективною методикою «Дерево»

Інтерпретація позицій	Номери позицій	Реальне «Я»		Ідеальне «Я»	
		к-ть	%	к-ть	%
установка на подолання перешкод	1, 3, 6, 7	3	13	3	13
товариськість, дружня підтримка	2, 19, 18, 11, 12	–	–	2	8,7
стійкість положення (бажання домагатися успіхів, не переборюючи труднощі)	4	4	17,4	3	13
стомлюваність, загальна слабкість, невеликий запас сил, сором'язливість	5	2	8,7	–	–
мотивація на розваги	9	2	8,7	–	–
відстороненість, замкнутість, тривожність	13, 21	2	8,7	–	–
відстороненість від навчального процесу, відхід у себе	8	3	13	–	–
комфортний стан, нормальна адаптація	10,15	7	30,5	10	43,5
кризовий стан, «падіння в прірву»	14	–	–	–	–
завищена самооцінка й установка на лідерство	20	–	–	5	21,8

Якісний аналіз кількісних показників за методикою «Дерево» свідчить про виражену динаміку між актуальним самосприйняттям учнів та їхніми цільовими орієнтирами. У структурі реального «Я» домінуючу позицію займає стан комфорту та нормальної адаптації (позиції № 10, 15), що притаманно 30,5% респондентів (7 осіб). Це вказує на те, що третина вибірки відчувається стабільно та гармонійно в поточному освітньому середовищі. Водночас 17,4% учнів (4 особи) обирають позицію № 4, що свідчить про прагнення до успіху без зайвих зусиль, тоді як установка на активне подолання перешкод (позиції № 1, 3, 6, 7) зафіксована у 13% опитаних (3 особи). Певне занепокоєння викликає група респондентів, які демонструють ознаки відстороненості від навчання

(13%, 3 особи) та загальну тривожність і замкнутість (8,7%, 2 особи), що в сукупності з показниками стомлюваності (8,7%, 2 особи) формує зону ризику для емоційного благополуччя колективу.

Аналіз ідеального «Я» відображає суттєве зміщення векторів розвитку учнів у бік соціального домінування та емоційного комфорту. Кількість учнів, що прагнуть досягти стану стабільної адаптації, зростає до 43,5% (10 осіб), що підкреслює високу цінність внутрішньої рівноваги для підлітків. Особливо показовим є зростання мотивації на лідерство та формування завищеної самооцінки (позиція № 20), що стає ідеальним орієнтиром для 21,8% респондентів (5 осіб), хоча у реальному житті цей показник був відсутній. Це свідчить про наявність амбітних планів та потребу у визнанні, яка наразі залишається нереалізованою.

Порівняння реальних та ідеальних показників демонструє повну відсутність у перспективному образі таких негативних станів, як стомлюваність, відстороненість чи замкнутість. Учні демонструють запит на товариськість та дружню підтримку, показник якої зростає до 8,7% (2 особи) в ідеальному «Я», та зберігають стабільну установку на подолання труднощів (13%, 3 особи). Важливо, що мотивація на розваги, яка в реальності займала 8,7% (2 особи), повністю зникає в ідеальному образі, поступаючись місцем соціально значущим досягненням. Відсутність виборів, пов'язаних із кризовим станом (позиція № 14), є позитивним показником, що підтверджує наявність у респондентів внутрішнього ресурсу для розвитку та подолання вікових суперечностей.

Висновки до другого розділу.

У другому розділі було реалізовано емпіричну частину дослідження, спрямовану на виявлення індивідуально-типологічних властивостей учнів старшої школи. На основі кількісного та якісного аналізу встановлено, що у вибірці переважають екстравертовані типи особистості з високим рівнем емоційної лабільності, де домінуючим є холеричний тип темпераменту (47,8%). Виявлено тривожну тенденцію щодо високого рівня нейротизму у 61%

респондентів, що особливо загострюється у випускних класах. Дослідження за методикою К. Юнга підтвердило схильність підлітків до активної соціальної взаємодії: 43,5% вибірки становлять екстраверти, тоді як амбіверти та інтроверти демонструють вищу психологічну гнучкість або спрямованість на внутрішній світ. Проективна методика «Дерево» засвідчила наявність внутрішньої потреби у змінах у 83% учнів, де реальний стан комфортної адаптації (30,5%) в ідеальному образі трансформується у прагнення до лідерства (21,8%) та емоційної рівноваги (43,5%), при повному витісненні негативних станів відстороненості та втоми.

Підсумовуючи виконання емпіричних завдань, можна констатувати, що було успішно організовано та проведено психодіагностичне обстеження з використанням інструментарію, що дозволило верифікувати теоретичні положення на практиці. Ми здійснили детальний розподіл респондентів за типами темпераменту та рівнями емоційної стабільності, визначили вектори спрямованості психічної енергії та проаналізували особливості самосприйняття підлітків.

Завдання щодо виявлення розбіжностей між реальним та ідеальним положенням особистості було виконано через аналіз проективних даних, що дозволило сформувати цілісні психологічні профілі груп. Отримані результати підтвердили суперечливий характер етапу раннього юнацтва, де висока амбітність та запит на лідерство поєднуються з емоційною вразливістю, що потребує подальшої психолого–педагогічної корекції та підтримки.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань, у курсовій роботі було проведено цілісне дослідження індивідуально-типологічних властивостей особистості, результати якого дозволяють сформулювати наступні підсумки.

По-перше, у процесі розкриття наукового змісту понять було встановлено, що темперамент і характер є взаємопов'язаними, але різними за своєю природою категоріями. Крізь призму аналізу гуморальних, конституційних та психологічних підходів (від Гіппократа до Айзенка) темперамент визначено як біологічний фундамент особистості, що зумовлює динаміку психічної діяльності. Характер же постає як складне соціально зумовлене новоутворення, що формується на базі темпераменту як «пластичного матеріалу», перетворюючи вроджені імпульси у стійкі стратегії поведінки та систему ціннісних ставлень людини до навколишнього світу.

По-друге, аналіз фізіологічних основ темпераменту підтвердив, що динаміка психічних процесів (швидкість, інтенсивність, лабільність) безпосередньо залежить від типу вищої нервової діяльності. Дослідження еволюції поглядів від античних «соків тіла» до нейрофізіологічних концепцій дозволило дійти висновку, що саме вроджена сила, врівноваженість та рухливість нервових процесів визначають «тембр» реагування індивіда на зовнішні подразники, що є незмінним фоном для розвитку всіх інших якостей особистості.

По-третє, для проведення емпіричного етапу було підібрано та обґрунтовано комплексний психодіагностичний інструментарій, що включає особистісний опитувальник Г. Айзенка (EPI), методику визначення типу характеру К. Юнга та проективну методику «Дерево». Даний вибір дозволив забезпечити взаємодоповнюваність даних: від кількісного вимірювання нейротизму та екстраверсії до якісного аналізу глибинних проекцій «Я-образу»

та адаптивного потенціалу підлітків, що гарантувало високу валідність результатів.

По-четверте, емпіричне дослідження особливостей прояву темпераменту й характеру у групі учнів Вижницького опорного ліцею (23 особи) виявило домінування екстравертованих типів із високим рівнем емоційної лабільності. Кількісний аналіз зафіксував переважання холеричного темпераменту (47,8%) та тривожно високий рівень нейротизму (61%), особливо у випускних класах. Виявлено суттєву динаміку між реальним станом адаптації та ідеальними прагненнями підлітків: у 83% опитаних спостерігається запит на внутрішні зміни, трансформацію відстороненості в установку на лідерство (21,8%) та соціальну успішність.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що мета роботи досягнута, а завдання виконані у повному обсязі. Отримані результати підкреслюють необхідність врахування індивідуально-типологічних відмінностей у навчально-виховному процесі, оскільки саме синергія природженого темпераменту та вихованого характеру визначає успішність соціалізації в ранньому юнацькому віці.

Перспективи подальшого дослідження вбачаються у вивченні взаємозв'язку акцентуацій характеру з вибором майбутньої професії у старшокласників, а також у розробці тренінгових програм для стабілізації емоційного стану учнів із високим рівнем нейротизму. Отримані дані можуть бути використані практичними психологами для надання фахової підтримки підліткам у процесі їхньої гармонійної соціалізації та адаптації до вимог дорослого життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності : наук. видання. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
2. Білоус О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Чернігів : Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с.
3. Буняк Н. А. Загальна психологія : лекції. Тернопіль : вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. С.188-189.
4. Варій М. Й. Загальна психологія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 243.
5. Гал М. Великі французькі моралісти: Жан де Лабрюєр – знавець людських характерів. Huxley. URL: <https://huxley.media/veliki-francuzki-moralisti-zhan-de-labrjuier-znavec-ljudskih-harakteriv/> (дата звернення: 01.04.2026).
6. Галян О. Диференційна психологія : методичні рекомендації до семінарських занять для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності «Психологія». Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. 62 с.
7. Данилюк І. В. Методологія сучасного психологічного дослідження : підручник. Київ : Либідь. 2020. 416 с.
8. Зелінська Т. М., Михайлова І. М. Практикум із загальної психології : навчальний посібник – Київ : Каравела, 2009. С. 228-231.
9. Карась О. М. Теоретико-методологічне дослідження взаємозв'язку типів акцентуації характеру з рівнем агресивності підлітків. Київ : Редакційна колегія, 2023. 81 с.
10. Ковалів Ю. І. Літературознавча енциклопедія / уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Акад.», 2007. Т. 2 : Літературознавча енциклопедія.
11. Комісарик М. І., Леко Б. А., Чуйко Г. В. Основи психології спорту : навчально-методичний посібник. Чернівці : Рута, 2004. 47 с.

- 12.Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Монографія. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2020. 520 с.
- 13.Максименко С. Д., Клименко В. В., Толстоухов А. В. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості. Київ : Вид-во Європейського університету, 2010. 152 с.
- 14.Максименко С. Д., Максименко К., Панасенко Н. Диференціальна психологія : підручник / ред. С. Д. Максименко. Київ : Вид. Дім «Слово», 2013. 496 с.
- 15.Мельничук М., Рева М. Вплив акцентуацій характеру на формування агресивності підлітків. Молодий вчений. 2023. № 12. С. 97–100.
- 16.Москалець В. П. Загальна психологія : підручник. Київ : Ліра-К, 2020. 389 с.
- 17.Наукові пошуки : зб. наук. пр. молодих учених. Вип. 9 / за ред. проф. А. А. Сбруєвої. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. 284 с.
- 18.Павлик Н. В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці : д-ра психол. наук. Київ. 2016. 383 с.
- 19.Палій А. А. Диференціальна психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2010. 432 с.
URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/106659/1/1.pdf>
- 20.Панок В. Г. Основи практичної психології : підручник. Київ : Либідь, 2020. 520 с.
- 21.Партико Т. Б. Загальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. С. 73.
- 22.Практикум з дослідження індивідуально-типологічних особливостей особистості : навчально-методичний посібник для дистанційного навчання / Автор-упорядник Бабаян Ю. Миколаїв : Іліон, 2022.102 с.
- 23.Проективна методика «Дерево». Дитячий психолог. URL: <https://dytpsyholog.com/2015/09/03/проективна-методика-дерево/> (дата звернення: 23.03.2026).

- 24.Рибалка В. В. Психологія честі й достоїнства особистості : культурологічні й аксіологічні аспекти : наук.-метод. посіб. Київ : ТОВ Інформаційні системи, 2011. 428 с.
- 25.Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
- 26.Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : Каравела, 2023. 462 с.
- 27.Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Загальна психологія : підручник. Київ : Либідь, 2005. 464 с.
- 28.Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А. Психологія : підручник / ред. Ю. Л. Трофімов. Київ : Либідь, 2003. 560 с.
- 29.Цільмак О. М. Психологія особистості : навчальний посібник. Одеса : ОДУВС, 2021. 310 с.
- 30.Чуйко Г. В., Колтунович Т. А., Чаплак Я. В. Загальна психологія : індивідуально-психологічні особливості особистості : навч. посібник. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025. 212 с.
- 31.Шамне А.В., Прахова С.А. Психологія фрустраційних станів та реакцій підлітків: теорії, проблеми, діагностика : монографія. Київ : НУБіП України, 2018. 278 с.
- 32.Temperament and Psychological Type Approaches in Clinical Social Work with Individuals / F. B. P. Campbell Jr. — Xulon Press, 2022. — 200 p.
- 33.The Cambridge Handbook of Personality Psychology / ed. by P. J. Corr, G. Matthews. — 2nd ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2020. — 700 p.
- 34.Temperaments: Individual Differences, Social and Environmental Influences and Impact on Quality of Life / ed. by M. C. Arnold. — New York : Nova Science Publishers, 2021. — 250 p.

35.

ДОДАТОК А***Особистісний опитувальник Айзенка EPI (Eysenck Personality Inventory),
варіант А***

Інструкція до методики: «Вам пропонують перелік тверджень і запитань. У разі згоди з твердженням, дайте відповідь «так», якщо Ви не згодні з його змістом, – відповідь «ні». Не варто витрачати зайвого часу на обдумування, адже правильні чи погані відповіді тут відсутні».

Перелік запитань

1. Ви часто прагнете нових вражень, того, щоб відволіктися від повсякденності, пережити сильні відчуття / почуття?
2. Ви часто потребуєте друзів, здатних Вас заспокоїти, зрозуміти, поспівчувати, схвалити Ваші дії?
3. Ви вважаєте себе безтурботною людиною?
4. Вам надто важко відмовитися від своїх намірів / рішень?
5. Чи схильні Ви обдумувати свої справи неспішно, віддаючи перевагу тому, щоб почекати, перш ніж почати діяти?
6. Чи завжди Ви дотримуєтеся даних Вами обіцянок, навіть якщо це – на шкоду Вам самим?
7. Чи часто у Вас бувають спади та підйоми настрою?
8. Ви зазвичай досить швидко дієте та говорите?
9. Чи виникало у Вас коли-небудь відчуття, що Ви нещасні, хоча суттєвої причини цього не було?
10. Чи вірне твердження, що «на спір» Ви здатні зробити будь-що?
11. Чи соромитеся Ви, бажаючи познайомитися з особою іншої статі, якій симпатизуєте?
12. Чи бувало коли-небудь, що розсердившись, Ви втрачаєте самовладання?
13. Чи часто Ви дієте необдуманно, під впливом ситуації?
14. Чи часто у Вас виникає думка, що Вам не варто було щось казати чи робити?
15. Чи віддаєте Ви перевагу тому, щоб прочитати цікаву книжку, перед тим, щоб зустрітися з друзями?
16. Чи вірним буде твердження, що Вас легко образити?
17. Чи любите Ви часто бувати у компанії?
18. Чи бувають у Вас думки, якими б не хотілося ділитися з іншими?
19. Чи вірним буде твердження, що іноді Ви сповнені енергії, а іншим разом – почуваетесь стомленим?
20. Чи намагаєтеся Ви обмежити коло своїх знайомих обмеженою кількістю найближчих друзів?

21. Ви багато мрієте?
22. Коли на Вас хтось кричить, Ви відповідаєте так само?
23. Чи схильні Ви вважати всі свої звички хорошими?
24. Чи часто Ви відчуваєтеся винним у чому-небудь?
25. Чи здатні Ви іноді дати волю своїм почуттям і безтурботно розважатися у веселій компанії?
26. Чи вірним буде твердження, що Ваші нерви іноді бувають натягнуті до краю / до межі?
27. Чи вважають Вас людиною жвавою та веселою?
28. Після того, як справа завершена, чи часто Ви мислено повертаєтеся до її початку, вважаючи, що могли б її зробити краще?
29. Чи відчуваєтеся Ви неспокійно, перебуваючи серед великої компанії?
30. Чи буває, що Ви іноді ділитеся чутками?
31. Чи буває, що Вам важко заснути через різні думки?
32. Чи правда, що якщо Вам потрібно щось дізнатися, Ви звертаєтеся до книжки, а не до друзів?
33. Чи трапляється у Вас сильне серцебиття?
34. Чи подобається Вам робота, що вимагає зосередженості?
35. Чи бувають у Вас напади тремтіння?
36. Ви завжди говорите правду?
37. Вам буває неприємно знаходитися у компанії серед тих, хто жартує один з одним?
38. Вас легко роздратувати?
39. Чи подобається Вам робота, яка потребує швидких дій / рішень?
40. Чи часто Вас турбують думки про можливі неприємності чи жахливі події, хоча все завершилося добре?
41. Чи вірно, що Ваші рухи неспішні та дещо повільні?
42. Чи запізнювалися Ви будь-коли на роботу чи на призначену зустріч?
43. Вам часто сняться жахи та кошмари?
44. Чи правда, що Ви так любите поговорити, що не втрачаєте можливості поспілкуватися з новою людиною?
45. Чи турбують Вас якісь болі?
46. Чи засмутилися б Ви, не маючи можливості тривалий час спілкуватися з друзями?
47. Ви нервова людина?
48. Чи є серед Ваших знайомих той, хто Вам зовсім не подобається?
49. Ви впевнена у собі людина?
50. Чи вразливі Ви до критики Ваших недоліків чи Вашої роботи?
51. Чи важко вам бути насправді щиро задоволеним від заходів, де брали участь багато людей?
52. Чи турбує Вас почуття, що Ви чимось гірші за інших?
53. Чи здатні Ви пожвавити спілкування у нудній компанії?
54. Чи бувало, що Ви говорили про ситуації / події, в яких зовсім не розбираєтеся?

55. Чи турбуєтеся Ви про своє здоров'я?

56. Чи любите Ви жартувати над іншими?

57. Ви страждаєте безсонням?

Обробка результатів

Екстраверсія – відповідь «так» на питання: 1, 3, 8, 10, 13, 17, 22, 25, 27, 39, 44, 46, 49, 53, 56, – та відповіді «ні» та питання: 5, 15, 20, 29, 32, 37, 41, 51.

Якщо сума набраних балів від 0 до 10, – це ознака інтроверсії, людина замкнута.

Сума балів 11-14 балів – ознака амбівертності; людина спілкується коли їй це потрібно та з ким потрібно.

15-24 бали – ознака екстравертованості; людина комунікабельна звернута до зовнішнього світу.

Невротизм / нейротизм – відповіді «так» на питання: 2, 4, 7, 9, 11, 14, 16, 19, 21, 23, 26, 28, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 47, 50, 52, 55, 57.

Набрані респондентом 0-10 балів – ознака емоційної стійкості; 11-16 балів – емоційна вразливість респондента; 17-22 бали – ознаки неврівноваженості / розхитаності нервової системи; 23-24 бали – невротизм, що межує з патологією, можливі невроз чи нервовий зрив.

Брехня – сума відповідей «так» на питання 6, 24 та 36 і відповідей «ні» на питання 12, 18, 30, 42 48 та 54.

Отримані 0-3 бали – норма брехні для людини; відповіді достовірні; 4-5 балів – відповіді сумнівні; 6-9 балів – відповіді респондента недостовірні.

Отримані бали, у випадку, якщо вони достовірні, означають:

- екстравертований, невротичний – холерик;
- екстравертований, емоційно стійкий – сангвінік;
- інтровертований, невротичний – меланхолік;
- інтровертований, емоційно стабільний – флегматик.

ДОДАТОК Б

Методика визначення типу характеру К. Юнга

Мета: дослідити типи характеру особистості.

Необхідний матеріал: текст опитувальника, бланк відповідей, ручка.

Хід виконання роботи: Досліджуваним пропонується обрати один варіант відповіді на подані запитання.

Інструкція: «Уважно прочитайте питання та оберіть той варіант відповіді, який більшою мірою Вас характеризує. У бланку відповідей навпроти відповідного номеру поставте букву обраного Вами варіанту. Пам'ятайте, що правильних і неправильних відповідей немає, тому довго не роздумуйте і ставте відповідь, яка першою спадає на думку».

Текст опитувальника:

1. Чому Ви віддаєте перевагу?

а) декільком близьким друзям; б) великій товариській компанії.

2. Які книги Ви вважаєте за краще читати?

а) з цікавим сюжетом; б) з розкриттям переживань іншого.

3. Що Ви швидше можете допустити в роботі?

а) запізнення; б) помилки.

4. Якщо Ви здійснюєте поганий вчинок, то:

а) гостро переживаєте; б) гострих переживань немає.

5. Як Ви зближуєтеся з людьми?

а) швидко, легко; б) повільно, обережно.

6. Чи вважаєте Ви себе образливим?

а) так; б) ні.

7. Чи схильні Ви сміятися від душі?

а) так; б) ні.

8. Чи вважаєте Ви себе:

а) мовчазним; б) балакучим.

9. Чи відверті Ви або потайні?

а) відвертий; б) потайний.

10. Чи любите Ви займатися аналізом своїх переживань?

а) так; б) ні.

11. Перебуваючи у товаристві, Ви вважаєте за краще:

а) говорити; б) слухати.

12. Чи часто Ви відчуваєте не задоволеність собою?

а) так; б) ні.

13. Чи любите Ви що-небудь організовувати?

а) так; б) ні.

14. Хотілося б Вам вести особистий щоденник?

а) так; б) ні.

15. Чи швидко Ви переходите від прийняття рішення до дій?

а) так; б) ні.

16. Чи легко змінюється Ваш настрій?

а) так; б) ні.

17. Чи любляете Ви переконувати, запевняти інших, нав'язувати свої погляди?

а) так; б) ні.

18. Ваші рухи:

а) швидкі; б) повільні.

19. Чи хвилюєтесь Ви про можливі неприємності?

а) часто; б) рідко.

20. У скрутних випадках Ви:

а) квапитеся звернутися за допомогою; б) не звертаєтесь.

Обробка та аналіз результатів:

Про екстраверсію говорять наступні варіанти відповіді: 16, 2а, 36, 5а, 66, 7а, 86, 9а, 106, На, 126, 13а, 15а, 16а, 17а, 18а, 196, 20а.

Підраховується кількість відповідей, які збіглися, та множиться на 5.

0-35 балів - інтроверсія;

36-65 балів - амбіверсія;

66-100 балів - екстраверсія.

Аналіз результатів:

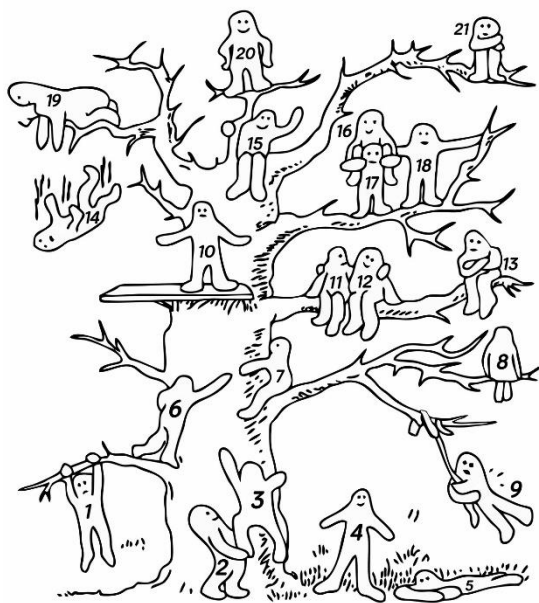
Екстраверти: легкі у спілкуванні, у них високий рівень активності, мають тенденцію до лідерства, люблять бути у центрі уваги, легко зав'язують контакти, імпульсивні, відкриті, контактні (оскільки серед контактів можуть бути і корисні), судять людей за зовнішнім виглядом, не заглядають всередину; холерики, сангвініки.

Інтроверти: спрямовані на світ власних переживань, малоконтактні, мовчазні, важко заводять нові знайомства, не люблять ризик, переживають розрив старих зв'язків, не розглядають варіантів програшу і виграшу, мають високий рівень тривожності і ригідності; флегматики, меланхоліки.

Амбіверти: володіють обома якістьми, домінування якоїсь залежить від того, наскільки сильний вплив ззовні (екстраверсія) або настроїв (інтроверсія).

ДОДАТОК В

**Проективна методика «Дерево» (Дж.
Лампен та Д. Лампен)**

Методика спрямована на дослідження шкільної мотивації та адаптації. Вона була створена для школярів з метою перевірити, як вони освоїлися в школі за перші три роки. Проте пізніше з'ясувалося, що тест актуальний і для дорослих.

Методика була запропонована на семінарі шкільних психологів в Одесі англійськими психологами Д. і Д. Лампен (1997) для забезпечення можливості більш повного вивчення особистості учня. Даний

тест дітям дуже подобається.

Форма проведення: групова.

Час проведення: 10-15 хвилин.

Обладнання: бланк, червоний і синій олівці.

Інструкція для дітей: Учням пропонуються аркуші з готовим зображенням сюжету: дерево, на якому розташовуються чоловічки. Кожен учень одержує лист із таким зображенням (але без нумерації фігурок). Завдання дається в наступній формі: «Розглянете це дерево. Ви бачите на ньому і поряд з ним безліч чоловічків. У кожного з них – різний настрій і вони займають різне положення. Візьміть червоний фломастер і обведіть того чоловічка, що нагадує вам себе, схожий на вас, має такий же настрій як у вас. Ми перевіримо, наскільки ви уважні. Тепер візьміть зелений фломастер і обведіть того чоловічка, яким ви хотіли б бути і на чиєму місці ви хотіли б знаходитися».

Інтерпретація результатів: Позиції, які вибирає учень є ототожненням свого реального і ідеального положення, чи є між ними розходження?

Вибір позицій №1, 3, 6, 7 характеризує установку на подолання перешкод; №2, 19, 18, 11, 12 – товариськість, дружню підтримку; №4 – стійкість положення (бажання домагатися успіхів, не переборюючи труднощі); №5 – стомлюваність, загальна слабкість, невеликий запас сил, сором'язливість; №9 – мотивація на розваги, №13, 21 – відстороненість, замкнутість, тривожність; №8 – характеризує відстороненість від навчального процесу, відхід у себе; №10, 15 – комфортний стан, нормальна адаптація; №14 –

кризовий стан, «падіння в прірву». Позицію №20 часто вибирають як перспективу учні з завищеною самооцінкою й установкою на лідерство.